

Miejsce przyczyn celowych w metafizyce

Propozycja tomizmu konsekwentnego

Jedną z wielu cech charakterystycznych myśli Prof. Mieczysława Gogacza jest konsekwentne ukazywanie trudności i nieporozumień w zagadnieniach metafizycznych na przestrzeni ich istnienia. Jednak zaraz po konstruktywnej krytyce pojawia się zawsze wykład pozytywny, będący często propozycją rozwiązania nowego, ale wyrosłego z pewnej tradycji - tradycji filozofii klasycznej. Kłopoty Profesora zawsze owocowały nowymi teoriami (np. teorią relacji osobowych) i były realnymi propozycjami w rozumieniu rzeczywistości. Tak też było z przyczynowaniem celowym. Koncepcja ta, nieśmiało rysowana we wczesnych pracach M. Gogacza, swej ostatecznej precyzji i charakteru nabrała po licznych kłopotach ujawnionych z przyczynowaniem u Arystotelesa i Tomasza z Akwinu.

Analiza źródeł rozumienia tej teorii prowadzi do Arystotelesa. Filozof jako pierwszy posłużył się tym terminem wyjaśniając powstanie formy oraz wyjaśniając strukturę działania bytu. Przyczyna celowa jest celem zmiany, powstawania, działania, każdego ruchu. Jest zatem przyczyną zewnętrzną. Z drugiej strony, forma w bycie wyznacza celowość w działaniach, a z tego wynika, że forma też jest przyczyną celową, ale wewnętrzną. Będąc motywem zmiany jest jednocześnie jej kresem. Arystotelesowska forma w bycie jest celem powstania bytu¹. Powoduje to niespójność w rozumieniu przyczyny celowej – niejednokrotnie w tekstach Arystotelesa przyczyną celową jest forma w bycie, a z drugiej strony jest nią byt zewnętrzny, który wpływa na wyłonienie się formy

¹ Zob. Arystoteles, *Metafizyka*, t. I, s. 277-287 (ks. V, 1022 a 5-1-23 a 35)

z potencjalności materii². Na tym jednak nie koniec „kłopotów”, ponieważ przyczyną celową jest również Pierwszy Nieporuszony Poruszyciel. Nie ma on jednak charakteru przyczyny sprawczej, powoduje zmianę poruszając, ale sam jest niejako nieporuszony. M. Gogacz w książce „Platonizm i arystotelizm” zwraca uwagę, że historyczne utożsamienie stwarzania z przyczynowaniem ruchu ostatecznie doprowadziło filozofów do liniowego układu przyczyn i analizy mocy sprawczej Pierwszej Przyczyny³.

Rewersem tego zagadnienia jest Tomasz z Akwinu. U Akwinaty odnajdujemy przyczyny wtóre, które realnie działają, nie są jednak przyczynami sprawczymi w sensie właściwym, nazywane są przyczynami narzędzowymi i to nie im przysługuje sprawstwo skutku⁴. Powodują one skutek i skutek nosi do nich podobieństwo, ale nie jest jego pierwszą (ostateczną) przyczyną.

Omawiane przyczyny nie nazywają się również przyczynami celowymi. Jeśli u Tomasza pojawiają się przyczyny celowe, to odnajdujemy je w kontekstach Arystotelesowych, czyli kontekstach tłumaczących działanie. Zupełnie inaczej ma się rzecz z przyczynami wtórymi. M. Gogacz nie pisze tego wprost, ale zdaje się sugerować, że układ przyczyn wtórych u Tomasza jest hierarchiczny⁵. Być może jest to przyczyną dla której Tomista tak rzadko odwołuje się do „dróg” Tomasza, bowiem zdają się one sugerować właśnie taki układ, co z kolei pociąga za sobą uwikłanie tego zagadnienia w tradycję neoplatońską. Kolejną trudnością jest motyw bycia przyczyną, który w tekstach Tomasza zawsze jest tłumaczony w kontekście teologicznym i neoplatońskim – jest to tzw. argument z Bożej dobroci⁶. Najbardziej jednak kłopotliwą sytuacją wydaje się być niemożność znalezienia bezpośrednich skutków działania przyczyn wtórych, co utrudnia ich filozoficzną analizę. Mało tego, istnieje

² Zob. *Tamże*, t. II, s. 225-227 (ks. XII, 1073 a 20-1073 b 5); *Tamże*, t. I, s. 287 (ks. V, 1023 a 35)

³ M. Gogacz, *Platonizm i arystotelizm*, ATK, Warszawa 1996, s. 72-75.

⁴ Zob. Tomasz z Akwinu, *Quaestiones disputatae de veritate*, q. 12, a. 8, ad 5 - quod actio non attribuitur instrumento, sed principali agenti.

⁵ Por. M. Gogacz, *Platonizm i arystotelizm*, s. 29-31.

⁶ Zob. Tomasz z Akwinu, *Summa Contra Gentiles*, III, 21.

podwójna możliwość interpretacyjna zagadnienia przyczyny wtórych – być może Tomasz inaczej ujmując stwarzanie od strony filozoficznej, a inaczej od strony teologicznej. Analogicznie jest w przypadku przyczynowania sprawczego.

Wobec tylu trudności M. Gogacz postuluje rozwiązanie nowe – „możemy dziś prezentować słuchaczom przemyślenie choćby teorii przyczyn celowych i zastosowania tej teorii w metafizyce człowieka [...] ponadto pogłębienie teorii stwarzania w stosunku do dotychczasowej literatury i zwrócenie uwagi, że nie przyczyna sprawcza, lecz przypadłości podtrzymują byty w ich istnieniu”⁷. Warto zwrócić uwagę, że nowa teoria przyczyn celowych wyrosła z tradycji filozofii klasycznej. M. Gogacz zaznacza, że nie powtarza „weralnie ujęć św. Tomasza, lecz myśli jego rozumieniem bytu. A stara się to robić po prostu konsekwentnie. Ta konsekwencja prowadzi do ukazywania aspektów bytu jeszcze dotychczas właśnie niezidentyfikowanych”⁸.

Tomizm konsekwentny wyjaśniając byt realnie istniejący posługuje się dwoma ujęciami – ujęciem strukturalnym i ujęciem genetycznym. To pierwsze ujęcie ujawnia byt w jego wewnętrznych pryncypiach, jako kompozycję istnienia i istoty. Drugie jest wskazaniem na konieczne przyczyny zewnętrzne wykrytych w ujęciu strukturalnym pryncypiów wewnętrznych. Jednocześnie jest wskazaniem na zależności jakie zachodzą między tymi pryncypiami⁹. Przyczyny celowe oraz Pierwsza Przyczyna Sprawcza wykryte zostały w ujęciu genetycznym. Przyczyną istnienia w bycie przygodnym jest Samoistny Akt Istnienia, który stwarza istnienie ograniczone swoistym brakiem, pochodnością, możliwością. Tą możliwością jest istota. Istota urealniona przez stworzony akt istnienia ulega wpływowi przyczyn zewnętrznych, które niejako determinują ją do bycia np. istotą człowieka lub zwierzęcia. W ten sposób przyczynami

⁷ M. Gogacz, *Platonizm i arystotelizm*, s. 89-90.

⁸ Tamże, s. 90.

⁹ Por. M. Gogacz, *Elementarz metafizyki*, s. 29-32.

zewnętrznymi człowieka są dwie przyczyny zewnętrzne – Samoistny Akt Istnienia oraz przyczyny celowe.

Analiza istoty bytu przygodnego, którym jest człowiek ujawnia, że byt ten jest bytem duchowo – cielesnym o intelektualnej naturze. Postępując zgodnie z zasadą, że przyczyna działa tym, czym jest, tomizm konsekwentny wskazuje na dwa rodzaje przyczyn celowych – przyczyny celowe duszy i przyczyny celowe ciała. Przyczynami celowymi ciała są min. rodzice oraz związki chemiczne, które wchodzi w skład ciała, które z pozycji metafizycznej jest zespołem przypadłości zapodmiotowanymi w możliwości materialnej, która jest urealniona przez akt istnienia. Natomiast „dusza ludzka rozważana w aspekcie genetycznym, realna dzięki istnieniu, które ją aktualizuje jako formę zawierającą możliwość duchową, zawdzięcza swą istotową kompozycję, nie realność, wpływowi zewnętrznych przyczyn celowych, które są przygodnymi substancjami duchowymi”¹⁰. Dlaczego akurat przygodnymi substancjami duchowymi? Ponieważ dusza nie zawiera w swej istocie materii, więc jej przyczyna musi być „podobna”. Uzasadnieniem wprowadzenia oddzielnych przyczyn celowych dla duszy i ciała jest wskazywanie na niezależność w istnieniu duszy od ciała. Warto też zapytać jak przyczyny celowe przyczynują zarówno duszę i ciało? Profesor M. Gogacz zaznacza, że „przyczyna celowa lub przyczyny celowe nigdy nie powodują realności istoty, ani jej aktualizacji, czyli wyłonienia jej obecności w bycie uprzyczynowanym. Realność istoty powoduje wiążące się z nią w jeden byt jej istnienie. Przyczyny celowe wyznaczają tylko tożsamość tej istoty”¹¹. Przyczyny celowe wynikają zatem z analizy natury bytu przygodnego, są wytłumaczeniem tej natury.

Wracając do wspomnianych wcześniej „kłopotów” w historii przyczynowania celowego można zastanowić się czy przyczyną celową może być Bóg jako cel, tak jak chciałby Arystoteles? Tomizm konsekwentny odrzuca

¹⁰M. Gogacz, *Człowiek i jego relacje*, ATK, Warszawa 1985, s. 12.

¹¹ Tamże, s. 21.

taką ewentualność. Po pierwsze przyczyny celowe są bytami niesamoistnymi. Po drugie do celu dąży już byt istniejący, a przyczyny celowe są przyczynami celowymi współpracującymi z Samoistnym Aktem Istnienia przy powstaniu bytu, który jeszcze nie działa. Zatem Bóg nie jest przyczyną celową jako cel. Jednak, w „Elementarzu metafizyki” czytamy „zewnętrzne pryncypia istoty mogą być tylko wzorem, modelem istoty, jej miarą o charakterze celu [...]. Znaczy to, że są dla istoty obrazem tego, czym ma być ta istota [...] realnie wpływają na możliwość bytu jednostkowego”¹². Z tego wynika, że przyczynowanie celowe nie jest tym samym co cel, ponieważ realnie oddziałuje na istotę.

Idąc dalej - czy przyczyną celową może być przyczyna wtóra Tomasza z Akwinu? I Tak i nie. Prof. M. Gogacz w książce „Człowiek i jego relacje” zwraca uwagę, że nazywanie przyczyn drugimi, trzecimi, wtórymi jest związane z ich funkcją, którą jest przyczynowanie, co by sugerowało hierarchiczny układ przyczyn, a „ich układ jako przyczyn i skutków nie jest hierarchiczny, gdyż hierarchia wyklucza konieczność bezpośredniego związku między przyczyną i skutkiem oraz fakt, że istnienia może udzielić wyłącznie samoistny byt pierwszy. Wszystkie byty są wobec tego w równej „odległości” od sprawiającego ich istnienie bytu pierwszego”¹³. Takie ujęcie przyczyn i skutków przez nie powodowanych nosi nazwę istotowego układu przyczyn – „zależny akt istnienia jest bezpośrednio sprawiany przez samoistny akt istnienia bez pośrednictwa tzw. przyczyn narzędnych. Ten układ przyczyn polega na bezpośrednim sprawianiu skutku przez przyczynę, która jest jedyną i główną przyczyną tego skutku”¹⁴, w odróżnieniu od układu hierarchicznego, zwanego liniowym.

Jaki jest zatem charakter przyczynowania celowego? Czym ono jest? Przyczyny celowe realnie wpływają na możliwość bytu jednostkowego,

¹² Tenże, *Elementarz metafizyki*, s. 34.

¹³ Tenże, *Człowiek i jego relacje*, s. 22.

¹⁴ Tenże, *Elementarz metafizyki*, s. 120.

„wywołuje to takie realne upodobnienie i wymierzenie możliwości, że istnienie danego bytu musi to podobieństwo i miarę możliwości zaktualizować w swą istotę”¹⁵. W rzeczywistości spotykamy różne byty, o różnych naturach, istotach, pojawia się więc pytanie co decyduje, że możliwość bytu jednostkowego staje się istotą psa lub człowieka. Tomizm konsekwentny odpowiada na to pytanie w ten sposób, że to akt istnienia aktualizuje właściwe przyczyny celowe. Idąc dalej, tomizm konsekwentny przyjmuje różne typy aktów istnienia – Samoistny Akt Istnienia, akt istnienia bytów osobowych, akt istnienia bytów nieosobowych i akt istnienia przypadłości¹⁶.

Ciekawą sugestią jest myśl M. Gogacza zawarta w książce *Człowiek i jego relacje*. Czytamy tam: „to, czego bezpośrednim podmiotem jest istota duszy ludzkiej, jej działania, muszą w istotowej warstwie kształtować i chronić aniołowie. Samą też istotę duszy muszą - po jej powstaniu - podtrzymywać w jej bytowej kompozycji, gdyż brak tego podtrzymującego w trwaniu przyczynowania celowego dałby w wyniku izolację istoty duszy. Brak stałego wyznaczania przez przyczyny celowe kierunku konstytuowania się istoty duszy w rozumny byt samodzielny mógłby spowodować -przy jej izolacji - zmianę tego kierunku, co stałoby się przyczyną jej właśnie istotowej zmiany, równającej się zniszczeniu duszy”¹⁷. Dodajmy, za omawianym autorem, że kierunek konstytuowania się istoty duszy ludzkiej jest przez aniołów nieustannie wyznaczany, ponieważ to dzięki istnieniu stworzonemu przez Samoistne Istnienie dusza istnieje. Zatem dusze nie giną, ponieważ istnieją nie dzięki przyczynom celowym, lecz przyczynie sprawczej. Właśnie to jest powodem tego, że przyczyny celowe cały czas oddziałują. Tym samym wykluczona została zmiana istotowa, która wynikałaby z izolacji istoty. Analogicznie jest z ciałem ludzkim. Gdy trwają powiązania z przyczynami celowymi, to ciało nie ginie. Jego śmierć wynika zatem z zerwania relacji łączących to ciało z

¹⁵ Tamże, s. 34.

¹⁶ Zob. Tamże, s. 35.

¹⁷ Tamże, s. 44.

przyczynami celowymi. A skoro ciało jest zespołem przypadłości, zatem jego śmierć nie wprowadza zmiany istotowej. Jeżeli natomiast rozważamy przyczynowanie przeżyć psychicznych człowieka, to możemy wskazać na relacje łączące byt przyczynujący i byt przyczynowany, które chronią właściwe przyczynowanie celowe oraz - co ważniejsze - mogą uczynić je pełniejszym, dzięki nawiązaniu relacji osobowych. W przypadku aniołów, M. Gogacz doda, że „swoją wewnętrzną, duchową zawartością bytową, swoją wiedzą, mądrością, umiejętnością rozważania, dobrem, wiarą, miłością, mogliby skuteczniej pełnić swoją rolę przyczyn celowych, gdyby człowiek powiązał się z nimi zaufaniem i przyjaźnią”¹⁸.

Podsumowując, przyczyny celowe w tomizmie konsekwentnym to byty samodzielne, będące uniesprzecznieniem ujęcia strukturalnego bytu przygodnego. Są przyczynami ostatecznymi tłumaczącymi istotę bytu. „Powstanie bytu jednostkowego i jego struktury wyjaśniają cztery zarazem działające przyczyny. Są to dwie przyczyny wewnętrzne i dwie zewnętrzne. Dwie zewnętrzne przyczyny to stworzony akt istnienia i urealniona oraz zaktualizowana przez niego istota. Dwie przyczyny wewnętrzne to samoistne istnienie, stwarzające akt istnienia zapoczątkowujący byt jednostkowy, oraz przyczyny celowe wpływające na ukonstytuowanie się istoty”¹⁹. Zatem problematyka przyczyn celowych znajduje się jak najbardziej w metafizyce i jest konieczna dla wyjaśnienia bytu przygodnego. Samo zaś proponowane przez M. Gogacza rozwiązanie jest nowe względem ujęć klasycznych i wolne od wcześniej wspomnianych trudności.

Tak jak myśl św. Tomasza nie jest arystotelizmem, tak tomizm konsekwentny nie jest tylko i wyłącznie powtórzeniem tez Akwinaty. Mimo oczywistej zależności od odkryć Tomasza, tomizm konsekwentny proponuje dokładniejsze, wierniejsze z prawdą wyjaśnienie bytu, a nie myśli Tomasza. Z

¹⁸ Tamże, s. 45; Por. tamże, s. 44-45.

¹⁹ Tamże, s. 35.

całą pewnością koncepcja przyczyn celowych wprowadzonych do tomizmu przez Mieczysława Gogacza jest uchwyceniem i rozwinięciem pewnych intuicji Akwinaty, jednak dla filozofów klasycznych różnica między ujęciem Tomasza a ujęciem tomizmu konsekwentnego jest niebagatelną różnicą w metafizyce bytu przygodnego. Propozycja zadomowienia się na stałe tego kłopotliwego zagadnienia w metafizyce domaga się dalszych badań i rozwinięć. Dziś kłopoty z którymi Profesor musiał się zmierzyć są „kłopotami” współczesnych tomistów. Życzyć sobie wypada byśmy mieli takich kłopotów więcej.